

TRES LUSTROS PARA INVESTIGAR DOUS SÉCULOS: UN DESENVOLVEMENTO DESIGUAL

Justo G. Beramendi

Con estas páxinas pretendo ante todo fornecer unha información resumida das obras sobre historia da Galicia dos séculos XIX e XX escritas desde mediados os anos setenta, agás as de historia agraria, campo cuberto pola colaboración de Aurora Artiaga e Mª Jesús Baz. Como elemento imprescindible desta información adxunto unha bibliografía que, sen ser exhaustiva, coido suficiente para a súa finalidade. Naturalmente non recolle os títulos citados noutros traballos conexos deste mesmo libro. Tampouco figuran nela, por irrelevantes para nós, os escritos de *amateurs* da historia que nen sequera aportan fontes ou datos novos, nen os de índole puramente periodística aínda que teñan formato de libro, os estudos estritamente lingüístico-literarios non aproveitables directamente, os libros ou artigos de memorias, os traballos de erudición local sen interés historiográfico nen as antoloxías. En cambio, incluo obras de investigadores que, encadrados administrativamente noutras áreas de coñecemento, fixeron aportacións, ás veces decisivas, ó coñecemento do noso obxecto desde a Historia Económica, a Ciencia Política, a Historia da Literatura e da Prensa, o Dereito Político, a Filosofía, etc.

Baseándome nestes datos tentarei tamén unha análise temática e metodolóxica relacionada cos condicionantes intra e extrahistoriográficos que, na miña opinión, influíron nas características desta historiografía e na súa evolución, o que me obriga ademáis a facer unha breve referencia ó período precedente. Respecto das etapas anteriores a este, o lector atopará claves de moito interés no traballo de Xosé R. Barreiro Fernández.

1.- Unha posguerra demasiado longa e estéril

As condicións nas que se desenvolve o traballo dos historiadores a partir de 1939 en Galicia son particularmente desfavorables como en todas partes e por idénticas causas: desmantelamento intelectual das universidades e restantes institucións de investigación (no noso caso, o Seminario de Estudos Galegos), censura da produción e control

ideolóxico dos que acceden, uso abusivo da historia como instrumento de lexitimación e propaganda da dictadura. En Galicia se dan algunhas peculiaridades que agravan aínda máis esta situación. Por unha parte, na anteguerra non xurdira unha posta ó día historiográfica, coa excepción da Prehistoria, nen dentro nen fóra da Universidade. A pouca historia que se escribira en 1910-1936 ou era intensamente pragmático-galeguista e de moi baixa calidade ou se reducía á erudición localista. No había, polo tanto, tradición investigadora que continuar ou recompoñer, agás en prehistoria e etnografía. Por outra parte, a condición periférica e "de paso" da Universidades de Santiago fixo aínda máis difícil e serodia a ruptura do aillamento metodolóxico e a consolidación de equipos de investigación, circunstancias que resultaron máis persistentes no eido da historia contemporánea do que noutras áreas da historia. Estes factores explican o verdadeiro deserto historiográfico contemporaneista que, fóra de moi poucas excepcións, se dá aquí ata a segunda metade da década dos setenta e as características da heteroxénea literatura que, publicada en forma de libro ou como artigos nas revistas que conseguen nacer e pervivir contra vento e marea (**Cuadernos de Estudios Gallegos** do Instituto Padre Sarmiento, **Revista de Economía de Galicia**, **Grial**, **Museo de Pontevedra**, etc.), comentamos aquí máis pola súa temática que polo seu *modus operandi* e os seus resultados.

Desde o punto de vista metodolóxico, esta literatura responde ás dúas concepcións dominantes antes da Guerra Civil: o positivismo erudito proclive ás micromonografías (ás veces xustapostas en grande número para formaren unha fasa síntese) e o historicismo, pragmáticamente galeguista case sempre e tendencialmente inclinado ás grandes panorámicas lexitimantes e pouco cuidadosas da súa demostración.

Á primeira concepción pertencen as obras de J. Altabella, M. Casás, J. Filgueira, P. Landín, as poucas de A. Meijide Pardo que non se ocupan do século XVIII e desde logo as dos cultivadores da historia local tradicional: R. de Artaza, J. Donapetry, E. Fernández Villamil ou J. Espinosa. Como aconteceu sempre, esta práctica alóngase alén dos períodos nos que é dominante e segue dando froitos nas décadas seguintes con obras como as de Mª Rosa Saurín, L. Rodríguez López ou Mª Luisa Meijide.

Á segunda concepción responden, desde una ideoloxía tradicionalista, as obras de F. Elías de Tejada e, desde o galeguismo, as incursións históricas de Castelao en *Sempre en Galiza* e as últimas sínteses de V. Risco e R. Otero Pedrayo comentadas noutro lugar. Na mesma liña insérense os primeiros ensaios de recuperación da historia próxima do nacionalismo galego: R. Lugrís, X.M. Beiras (1968), L. Veiga do Campo ou X. Álvarez Gallego.

En ocasións, erudición máis ou menos rigurosa e motivación galeguista máis ou menos patente conviven nos escritos de tema histórico de autores como F. Bouza Brey, A. Couceiro Freijomil, Francisco Lanza, Alberto Vilanova, Baldomero Cores, Antonio Fraguas, F. Fernández del Riego, etc. Algo menos pragmáticos e bastante máis caóticos, os

libros que E. González López adicou ó século XIX poden encadrarse tamén aquí. As obras de José Luis Varela e R. Carballo Calero, ambas no eido da historia da cultura, son cecais os exemplos máis positivos das posibilidades e limitacións deste grupo.

A preocupación nacionalista polos problemas do país suscita a elaboración das primeira investigacións e ensaios no campo da demografía e a historia económica (X.M. Beiras, 1970) feitas desde o mundo académico, con métodos cualitativamente diferentes a todo o anterior, co que se anuncia a transición dos anos vindeiros.

Malia isto último, o balance destes corenta anos é moi negativo, e non podía ser doutro modo. As condicións inhibidoras nas que se desenvolvía o traballo podían máis que a intelixencia, o esforzo e a boa vontade dos estudiosos. No inicio da Segunda Restauración española o nivel da Historia Contemporánea de Galicia non era apreciablemente diferente do que tivera cando rematou a Primeira.

2.- A ruptura historiográfica (1975-1983)

Esta situación de estancamento comeza a cambiar arredor de 1975, e non pola morte do dictador. Os primeiros artigos de Xosé R. Barreiro (1974, 1975a, 1975b) sobre historia política do XIX e o libro de Xosé Vilas (1975) verbo do Estatuto de Autonomía implican o uso de conceptos e enfoques inéditos ata ese momento na contemplación da Galicia contemporánea e inician un período de auténtica ruptura historiográfica que, na miña opinión, se pecha en 1983 coa presentación da tese doutoral de Xan Carmona. As liñas de investigación abertas e os modelos analíticos e explicativos conseguidos ou esbozados neses oito anos seguirán marcando a pauta ata hoxe.

Os protagonistas son novos investigadores universitarios, sen demérito dalgún *free lance* como J.A. Durán que realizou simultaneamente un bó traballo nunha liña afín. De feito, a partir deste momento os progresos historiográficos avanza moi en función da ampliación dos cadros de profesorado universitario e do ritmo de elaboración das teses de doutoramento. Isto, que pode parecer unha obviedade indigna de mención, é en realidade a primeira vez que acontece en Galicia no que atinxe ó estudio da súa época contemporánea, alomenos. Aínda que moi tarde, ó cabo este tipo de investigacións se profesionalizaba. Decisiva neste sentido foi a política de profesorado dos catedráticos Juan José Carrera e Jesús Mª Palomares ó frente dun departamento de Historia Contemporánea, que estivera descabezado e tutelado durante demasiado tempo. Parecidas consecuencias tivo a dotación do departamento de Historia Económica e as incorporacións de Xosé Vilas a Ciencia Política e Ramón Maiz a Dereito Político. De todos modos, este reforzamento académico foi lento e os efectivos de calidade que puideron reunirse pouco numerosos. Convén non esquecerlo cando se faga balance e, sobre todo, relatorio de carencias e de campos aínda por labrar.

Por outra parte, a profesionalización desta nova xeración non implicaba neutralidade respecto do mundo entorno, algo moi difícil sempre nas ciencias humanas e totalmente imposible nese momento. Todos son antifranquistas, a maioría teñen ideoloxías de esquerdas e boa parte son galeguistas e mesmo nacionalistas. O perigo de recaer en prácticas historiográficas pragmáticas era moi real e de feito non se puido conxurar por completo. Non obstante, a formación obtida, se non excelente en comparación cos niveis europeos coetáneos, sí abondara para coñecer tendencias avanzadas, intentar aplica-los seus principios e métodos e, en suma, subordina-las motivacións ideolóxicas ás esixencias dunha investigación rigurosa. Con todo, as fortes influencias políticas deixarán a súa pegada alomenos sobre a selección das liñas de investigación, non sempre concordante coa importancia histórico-real relativa das elixidas e as descartadas.

No ámbito da teoría e dos métodos, as influencias principais que inciden na ruptura teñen dúas orixes: a escola de *Annales* e algúns neomarxismos occidentais, especialmente os de procedencia francesa (Althusser, Pierre Vilar) e italiana (Gramsci). Ademais, e como é lóxico, cada autor concreto aproveita maxisterios particulares de investigadores máis avanzados nas súas respectivas áreas de traballo. Sen embargo, estes legados non se asumen como un sistema pechado de fórmulas a aplicar mecánicamente. Unha das características dos mellores expoñentes desta nova xeración é a súa flexibilidade teórica, que lles permite, por exemplo, combinar certos principios do materialismo histórico con técnicas e modelos sectoriais de *Annales* na procura de esquemas analíticos apropiados á realidade que estudian, ou saber desprenderse dalgúns lastres dogmáticos de partida no decurso da investigación integrando conceptos novos na estratexia inicial sen caer por iso nin nun neopositivismo nin nun mero eclecticismo metodolóxico. Gracias a esta actitude aberta producen neste período e na década seguinte algunhas aportacións sólida e orixinais á historiografía contemporánea europea, recoñecidas xa nas correspondentes comunidades científicas, nos eidos das transformacións agrarias e da sociedade rural, da evolución da industria e da historia política. Isto non impide que unha parte desta nova xeración continue practicando ora un positivismo ora un historicismo máis ou menos erudito, aínda que agora inevitablemente aliñados con tics terminolóxicos e conceptuais tan novedosos como mal entendidos e aplicados.

A produción resultante distribuese moi desigualmente desde o punto de vista temático. As liñas preferentes, que gardan unha clara correlación cos condicionantes expostos, son estas:

a) unhas novas historias "sintéticas" (Barreiro Fernández, 1979, 1981a; R. Villares, 1980a, 1980b), tan prematuras e deficientemente cimentadas en investigacións de base como explicabeis pola necesidade de dotar a Galicia dunha lexitimidade histórica renovada no momento no que se deseñaba e se poñía en marcha o chamado Estado das Autonomías. Este tipo de historias xerais continuou proliferando ata hoxe (Barreiro

Fernández, 1983, 1992-93; R. Villares, 1984, 1991-92; F. Carballo, 1991) e aínda que melloraron notablemente en case tódolos casos os seus contidos por incorporaren os avances das diferentes liñas de investigación, inevitablemente seguen a reflexar as grandes lagoas de coñecemento que padecemos e padeceremos durante moito tempo.

b) A historia agraria, e máis concretamente nestes primeiros anos, as peculiaridades galegas nos reximes de propiedade, nas estruturas productivas e na sociedade rural no longo tránsito desde o Antigo Réxime ó mundo contemporáneo. Eis un dos fitos da ruptura historiográfica que, ademais, dá lugar a formación dunha verdadeira "escola" de novos investigadores dirixidos por Ramón Villares. A cantidade, calidade e orixinalidade da súa produción xustifica que se lle adique un capítulo propio neste libro, polo que aquí prescindiremos de todo comentario ulterior. Só sinalo agora que este grupo ven significando máis da metade da capacidade de tódolos contemporaneistas de Galicia, o que resulta unha especialización desproporcionada que, en consecuencia, non se explica só polo feito indubidable de que Galicia foi sempre unha sociedade maioritariamente agraria e rural, senón tamén porque os primeiros impulsores destes estudos formáronse na escola annalista-ruralista do departamento de Historia Moderna.

c) A historia política, ou o galeguismo sobreatendido. Neste caso, as motivacións extra-académicas predominan tanto que dan lugar a un nidio anacronismo temático coa conseguinte, e case escandalosa, desproporción entre a pouca importancia que tivo o galeguismo n o tempo histórico real (e non no retroproxeccionado) durante o século XIX e boa parte do XX e o enorme número de estudos, de índole e calidade moi diversas, que se adican a tódalas súas etapas e manifestacións. A necesidade de autoafirmación histórico-política dunha parte considerable da *intelligentsia* galega militante nas diferentes formas de nacionalismo explica tamén que esta sexa a única liña preferente na que as investigacións profesionais sigan a ser, malia a ruptura, cuantitativamente minoritarias dentro do total de publicacións verbo desta cuestión. Moreas de informacións útiles quitadas de arquivos e bibliotecas-hemerotecas (sobre todo destas últimas) mais orfas dunha axeitada metodoloxía articuladora combínanse, en dosificacións variables, con valoracións e interpretacións politicamente interesadas para producir obras que historiográficamente se sitúan nos períodos precedentes (P. Yebra, X. Alonso Montero; C. Casares; B. Cores; X.L. García; A. Ricón; V. Paz Andrade) ou nunha embrionaria transición (F. Rodríguez, 1972; N.A. Díaz; E. Ulloa; C. Davies; J.A. Durán). É tamén neste eido onde asistimos o maior número de contribucións feitas desde universidades foráneas (X. Castelos; A. Alfonso Bozzo; F. Bobillo; A. Rojo). O seu principal efecto positivo é amosar que, alomenos nestes temas, Galicia non adoece de atraso, amén de permitírnos comprobar unha vez máis que as teleinvestigacións non son recomendables en historia.

Pero, en medio deste rebumbio publicístico e malia as intensas e enfrontadas presións do ambiente político, azurradas sempre polos *ayatollahs* dun ou doutro signo,

iniciase agora na Universidade de Santiago unha vía analítica do nacionalismo galego, que acabará de consolidarse na década seguinte nun nivel homolgable co do resto de Europa. O proceso non é doado nen rápido e nútrese dos traballos de motios autores. Comeza en 1974-75 cos primeiros artigos de X.R. Barreiro Fernández e Xosé Vilas Nogueira, polémica entre eles incluída, continúa en 1975 co estudio do segundo sobre o proceso atonómico na Segunda República e en 1977 co libro do primeiro sobre as orixes do primeiro provincialismo e chega ó seu *take-off* cos estudos de R. Maiz (1978, 1983, 1984) sobre o rexionalismo, de A. Mato (1981) sobre a historiografía galeguista e de J. G. Beramendi (1981) sobre V. Risco e a primeira fase nacionalista.

Inicianse tamén investigacións sobre outros aspectos da historia política pero ningún consegue unha continuidade comparable. As máis sólidas son, desde logo, as aportacións de Barreiro Fernández ó coñecemento do carlismo galego (1976) e a súa tese sobre os motivos do pouco apoio que lle prestan os campesinos, e en menor medida as primeiras aproximacións deste mesmo autor ó absolutismo e ó liberalismo da Galicia do primeiro tercio do XIX (1981b, 1982). Os prometedores, pero ata agora interrompidos, primeiros pasos de Xan Moreno (1978, 1980) no campo do republicanismo federal e a obra de P. González Mariñas (1978) verbo das diputacións provinciais pechan a nómina do que, na nosa opinión, é reseñable.

d) A historia económica, ou a preocupación polas xénese do atraso. Temos aquí o terceiro eixo da ruptura, especialmente coa obra de Xan Carmona, quen reconstrúe rigorosamente e desvela os factores endóxenos e esóxenos que explican os procesos de protoindustrialización e posterior desindustrialización (con algunhas excepción sectorial como a industria salazoneira-conserveira) da Galicia do século XIX e, conseguintemente, o seu modo particular de inserción dependente na nova economía capitalista do Estado español e do mundo. Trátase dun avance historiográfico moi relevante no conxunto peninsular e europeo que, por desgracia, non foi acompañado ata agora doutros de parella entidade nas restantes parcelas temáticas ou cronolóxicas da historia económica da Galicia contemporánea.

A parte destas liñas preferentes, neste periodo hai outras que, ora só teñen principio pero non continuidade ulterior, ora non experimentan un desenvolvemento consolidado ata a década seguinte. Entre as primeiras están a historia da Igrexa (Barreiro Fernández, 1972; F. Carballo, 1978), e a das institucións e asociacións non políticas (C. Fernández Casanova, 1981).

Entre as segundas figuran a evolución demográfica e a emigración (X.M. Beiras, 1975; X.A. López Taboada, 1979, 1982), o movemento obreiro (A. Blanco Gorgoso; L. Domínguez Castro; J.A. Durán; D. Pereira), o agrarismo (J.A. Durán, 1977a) e a historia da prensa na que, por certo, conviven monografías aceptables e ata innovadoras (J.A. Durán; L. Blanco; M. Ledo; I. Luca de Tena; J.Mª Palomares) con auténticas chapuzas indignas da letra impresa (J.C. Fernández Pulpeiro).

3.- Unha década de crecemento pouco diversificado (1983-1993)

Nestes últimos dez anos, a consolidación das liñas principais iniciadas no período precedente prevaleceu, no cualitativo, sobre a apertura de liñas novas, se ben un cálculo meramente cuantitativo da distribución temática dos títulos publicados ou das teses de doutoramento e licenciatura presentadas probablemente daría lugar a unha percepción diferente.

No que atinxe á historia agraria, o traballo de Aurora Artiaga e Mª Xesús Baz da cumprida conta do seu notable desenvolvemento. Na historia económica dos sectores non primarios, as obras publicadas (X. Carmona, L. Alonso, J. García Lombardero, M.X. Rodríguez Galdo, F. Dopido) non introducen grandes novidades respecto do xa dito no apartado anterior, aínda que sí supoñen unha mellor sistematización do coñecido e, nalgúns casos, a súa inserción na análise comparada con outras dinámicas "rexionais".

En historia política, o estudio do galeguismo segue a ser hexemónico (R. Maiz, J.G. Beramendi, X. Castro, X.M. Núñez, M. Roca, F. Rodríguez, C. Hermida e un longo etcétera). Cúbrense a maior parte das súas manifestacións, persoeiros e etapas, dentro e fóra de Galicia, ata 1936/50, se ben aínda fican algúns períodos necesitados de caracterizacións sistemáticas (por exemplo, a segunda etapa provincialista), de traballo empírico adicional (o segundo rexionalismo, 1900-1915) ou simplemente de inicialo seu estudio (todo o nacionalismo de posguerra). Con todo, hoxe coñecemos xa relativamente ben a matriz social (as clases medias e, dentro destas, as profesións liberais e a intelectualidade), a lenta e moi minoritaria expansión noutros grupos sociais, as actuacións culturais, sociais e políticas, as relacións cos conflitos sociais e políticos, a historia das organizacións, os programas e a tipoloxía e dinámica das ideoloxías nel presentes e, en consecuencia, estamos en condicións de aborda-la explicación das peculiaridades dun movemento precoz e resistente pero tamén incapaz durante máis dun século de promover no país un subsistema político diferenciado á maneira do que sucede noutros de etnicidade diferenciada análoga. Pero isto non é o máis importante. Coido que ten maior relevo historiográfico o feito de que, ó servizo da investigación deste fenómeno particular, se veña elaborando (J.G. Beramendi, R. Maiz) unha metodoloxía nova e máis eficaz do que as convencionais desde o punto de vista da operatividade teórica, que permite non só analizar e reconstruír as ideoloxías como sistemas complexos e internamente coherentes, senón tamén facelo de modo que facilite a percepción dos seus nexos de relación coas restantes dimensións relevantes: bases sociais, natureza e evolución das organizacións, tipos de actividade, éxito ou fracaso das interpelacións ós diferentes sectores sociais e as súas conseguíntes traducións electoral e sindical, dialéctica dos procesos mutuamente excluíntes de *nation-building* no seo dunha mesma sociedade, etc. Aínda que esta caracterización sistemática e multidimensional non está completa de momento, atópase na súa

recta final é, ademais, o método xenerado poderá aplicarse, coas adaptacións pertinentes, a outros movementos políticos da época contemporánea.

Pero non todo é continuidade respecto do período anterior. Aínda que non na medida desexable, desenvólvense agora algunhas liñas só apuntadas antes e nacen outras totalmente inéditas. Entre as primeiras salientan tres:

a) O que podemos chamar en sentido lato movemento obreiro, campo que monopoliza case todo o escrito no ámbito da historia social. Esta especialización responde a unha concepción, superada hai moitos anos en Europa, que reducía a historia social ó estudio dese tipo de fenómenos, algo por outra parte sempre necesario, pero insuficiente. Non obstante, e dada a ausencia previa de traballos neste eido en Galicia, benvidas sexan as investigacións feitas sobre folgas e conflitos sociais, sobre a UGT e a CNT (G. Brey, M. González Probados, D. Pereira, X. Giráldez, X.R. Barreiro, ed., 1990), e máis que deberán vir, pois as citadas non labraron todo este campo nin territorial nin cronolóxicamente. En canto ó agrarismo, o movemento social máis importante da Galicia anterior a 1936, e situado polas súas características entre a historia agraria, a social e a política, merece unha atención similar (A. Martínez, A. Rosende, A. Liñares, E. Hervés) sen que por iso poidamos consideralo un tema esgotado, sobre todo no referente ás súas relacións cos procesos económicos e políticos conexos que o condicionan.

b) A demografía histórica e máis concretamente a emigración, e dentro desta a americana, pois a europea recibiu menos atención (J. Hernández Borge). No recente impulso destes estudos confluiron a incursión dos demógrafos modernistas, dirixidos polo Prof. Eiras Roel, na primeira fase da época contemporánea e a preparación de teses de doutoramento por investigadores doutras escolas (A. Vázquez, P. Cagiao). A publicación dos primeiros resultados na *Revista da Comisión Galega do Quinto Centenario* e noutras obras colectivas pon de manifesto un progreso notable nun coñecemento máis pormenorizado das características e magnitude da emigración, así como dos seus efectos sobre a estrutura demográfica galega a algunhas actividades económicas, e tamén do proceso de integración dos emigrantes nos países receptores.

c) A historia da prensa. Neste apartado as contribucións puntuais son moi numerosas e moitas veces meramente descritivas. Tamén abundan as catalogacións, unhas útiles (Neira Vilas, 1985; M. Valcárcel, 1987; M. Hermida, 1987) e outras tan voluminosas como carentes del mínimo "oficio" esixible hoxe (E. Santos Gayoso). Non obstante, neste panorama salientan as obras de Mª Carmen Pérez Pais, inexplicamente inédita, e a recente de César Antonio Molina polo seu rigor e maior modernidade metodolóxica. De todos modos, fica aínda moito por facer ata que poidamos calibrar adecuadamente o papel histórico da prensa galega e saibamos relacionalo ben coas dinámicas culturais e políticas dos sucesivos periodos da súa historia contemporánea.

No relativo ós aspectos que comezan a investigarse nesta década, estimo conveniente enumeralos ó fío da longa nómina dos "espacios valeiros" da nosa historiografía.

En primeiro lugar, a historia social, entendida aquí, coa concepción máis actual, como un ámbito do que conflitos sociais e organizacións sindicais son só unha parte, e non a maior. Excluimos tamén do noso comentario á sociedade rural, tratada noutro capítulo, aínda que convén sinalar que a historia social rural está entre nós igualmente atrasada respecto da historia agraria en sentido estricto, sen que falten por iso valiosos traballos como os de J.M. Cardesín ou Beatriz López Morán, esta última sobre o bandolerismo. Referireime soamente, polo tanto, á historia social urbana e xa adianto que é unha das grandes tarefas pendentes do futuro, a penas iniciada hoxe. No que atinxe ás estruturas sociais e os seus cambios, fóra dos estudos de J.M. Pose e H. Pernas sobre Santiago, están dándose os primeiros pasos coa recopilación, valoración e tratamento das fontes básicas (padróns, censos, fontes fiscais e económicas) tanto por grupos de alumnos de último curso e doutorandos como, sobre todo, mediante o equipo formado con motivo do proxecto en curso, que dirixe Carmen Fernández Casanova. Respecto da condición obreira, na liña das obras clásicas da New Social History, a parte das primeiras aproximacións de J.M. Palomares, C. Fernández Casanova e I. Varela verbo das Comisións de Reformas Sociais en Ferrol e Santiago, está todo por facer. Algunhas teses de doutoramento contribuirán a paliar algo este valeiro nos vindeiros anos. Por outra parte, o notable interés dos estudos puntuais de familias burguesas, fidalgas e nobres e das consideracións sobre certos aspectos do clero e a nobreza (Barreiro Fernández, 1988b; R. Villares, 1982, 1985; M.J. Baz, 1992) non bastan para impedir que o noso descoñecemento das orixes, composición, comportamentos, mentalidades, actividades económicas, actuacións políticas, etc., destas clases sociais decisivas sexa case enciclopédico. Como o é sen case no relativo ós sectores sociais intermedios: pequena burguesía comercial e industrial, profesións liberais, funcionarios, intelligentsia.

Algo mellor, aínda que en absoluto satisfactorio, é o panorama respecto das institucións socialmente relevantes, pero só no eido da educación (I. Varela para a Universidade; A. Costa e V. Peña para o ensino primario), pois sanidade, beneficencia e políticas sociais son terreos practicamente virxes en Galicia. Tampouco sabemos grande cousa de cuestións tan de moda hoxe como a situación e roles sociais da muller, a vida privada ou as mentalidades.

No tocante ó que podemos chamar "nova" historia política, os dez últimos anos foron, excepción feita do nacionalismo, sorprendentemente menos fecundos que o período 1975-83. As prometedoras liñas daquela abertas por Barreiro Fernández para tradicionalismo e liberalismo, por Xan Moreno para o republicanismo e por González Mariñas para as administracións públicas non tiveron unha continuación proporcional. Algo se fixo verbo das ideoloxías e a alta cultura (J.L. Barreiro Barreiro; P. Mayobre; P. Cambrón;

Barreiro Fernández 1986c; R. Regueira), os masóns (A. Valín), os socialistas (J.A. Durán, 1984, 1985a; M. González Probados), a CEDA (F. Grandío) ou sobre algúns aspectos e episodios do funcionamento do sistema político en diferentes momentos (Bermejo Pumar; Giadás; F. Candeira; P. Taboada; Barreiro Fernández 1980, 1984). Pero, malia a calidade dalgúns destes traballos, o conxunto resulta claramente insuficiente e un tanto caótico. Está pendente un tratamento sistemático e metodolóxicamente actualizado dos partidos, os sistemas políticos, as ideoloxías, os procesos electorales, os grandes persoeiros e, en suma, os procesos de *nation-building* e de asentamento do Estado liberal en Galicia. En contra do que puidese parecer, as carencias en historia política son case tan grandes como en historia social.

Todos sabemos que hai dous modos de considerar as interaccións entre procesos dimensionais diferentes (económicos, sociais, políticos...) para intentar representarmos a unidade do devir histórico real: acotar un espacio pequeno e contemplalo diacrónicamente (historia local), ou acotar un tempo pequeno e contemplar o espacio todo en cuestión (historia por períodos). Son estas dúas perspectivas desde as que tamén compre xulgarlo noso obxecto.

A tradición relativamente vizosa da vella historia local en Galicia ten de momento poucos continuadores entre os contemporaneistas: X.R. Barreiro Fernández (1986a) e, en menor medida, I. Acero (1991) para A Coruña; J.M. Pose Antelo (1982) para Santiago; M. Valcárcel (1983) para Ourense... Por outra parte, o recurso case exclusivo a fontes bibliográficas e hemerográficas nuns casos ou a acumulación documental sen fío argumental claro noutros fan desta unha especialidade que se debate aínda entre as vellas maneiras de escribi-la historia e a renovación precisa para homologarse cos niveis medios da historia local de fóra.

Respecto da historia por períodos, tampouco é un eido moi atendido. Evidentemente, unha parte dos títulos incluídos nas outras grandes divisións refírense tamén a este ou aquel período. Pero esa non é a cuestión como todos sabemos. De feito, agás nos correspondentes capítulos ou partes das historias xerais, hai moi poucos estudos de conxunto deste ou aquel período, mesmo dos que constitúen auténticas inflexións na traxectoria histórica (1809-14; 1868-74; 1931-39), fóra dalgúns artigos ou ponencias que ofrecen no mellor dos casos boas hipóteses de traballo. Algo máis abrangue a tese de licenciatura de A. Día Otero sobre a guerra da independencia ou o uso da fonte oral polo equipo Historga para a reconstrución por abaixo da memoria da guerra civil e a posguerra. Pero en xeral este tipo de historia está case totalmente inédita, vítima da especialización e da necesidade de atender carencias historiográficas máis urxentes.

¿Qué balance cabe facermos do estado da Historia Contemporánea de Galicia? Estimo que, tendo en conta a situación da que se partía e a entidade dos recursos humanos e materiais disponíbeis, o conseguido nestes quince ou vinte anos constitúe un resultado

moderadamente positivo. Alomenos pasouse da cuasi-nada a competir con dignidade nalgunhas especialidades. Pero tamén coido demostrado que o labor pendente é moito máis do que xa feito. E neste sentido, o futuro previsible non permite grandes optimismos. O vivo ritmo de formación de doutores e de incorporación de investigadores profesionais, que fixo posible este progreso, non é probable que continúe. En consecuencia, a necesaria diversificación da produción historiográfica, a cavadura e cultivo dos campos agora ermos, de facerse, terá que gravitar en grande medida sobre os historiadores actuais. Se queremos completar o incompleto, teremos, non só que traballar duro, senón tamén, e isto ás veces é o máis difícil, adquirir novas pericias e especializacións. Non será doado, mais ogallá sexa.

BIBLIOGRAFÍA

- ABREU, F. (1983), *La formación de capital en la ría de Vigo, 1888-1940. El sector naval y la industria conververa*. Tese doctoral. Universidade de Santiago de Compostela.
- ACERO FERNÁNDEZ, (1991), *Prensa y política en la ciudad de La Coruña durante la II República*. Tese de Licenciatura, Universidade de Santiago de Compostela.
- Actas do Congreso Internacional de estudos sobre Rosalía de Castro e o seu tempo* (1986), Consello da Cultura Galega-Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, 3 vols.
- Actas I Jornadas sobre presencia de España en América: Aportación gallega* (1989), Ed. Deimos, Madrid.
- ALFONSO BOZZO, Alfonso (1976), *Los partidos políticos y la autonomía en Galicia. 1931-1936*, Ed. Akal, Madrid.
- (1977), *Intelectuais e galeguismo*, Ed. Akal, Madrid.
- (1978), "Entorn del pensament del galleguisme: els orígens, Risco e Castelao", *Recerques*, Barcelona, nº 8, pp. 133-158.
- ALONSO ALVAREZ, Luis, ed., *Os intercambios entre Galicia e América Latina. Economía e Historia*, Univ. de Santiago de Compostela, 1992.
- (1992) "Comercio exterior e atraso económico. Os intercambios de Galicia con Latinoamérica 1764-1868", in L. ALONSO ALVAREZ, ed., 1992, pp. 11-76.
- ALONSO MONTERO, Xesús (1972), *Rosalía de Castro*, Ed. Júcar, Madrid.
- (1977) *As Irmandades da Fala*, Ed. A Voz do Pobo, Vigo.
- (1975), *Castelao*, Ed. Akal, Madrid.
- ALTABELLA, José e LEAL INSUA, Francisco (1965), *El "Faro de Vigo" y su proyección histórica*, Ed. Nacional, Madrid.
- ALVAREZ, Santiago (1984), *Castelao y nosotros los comunistras*, Ed. do Castro, A Coruña.
- (1992), *Ossorio-Tafall. Su personalidad, su aportación a la historia*, Ed. do Castro, A Coruña.
- ALVAREZ BLAZQUEZ, José M^a (1960), *La ciudad y sus días. Calendario histórico de Vigo*, Ed. Monterrey, Vigo.
- (1979) "Vigo en el siglo XIX. De la antigua villa a la ciudad moderna", in *Vigo en su historia*, Caja de Ahorros de Vigo, Vigo, pp. 357-456.
- (1979 b) "La prensa periódica viguesa en el siglo XIX", in *Ibidem*, pp. 493-562.

- ALVAREZ GALLEGO, Xerardo (1972), *Vida, paixón e morte de Alexandre Bóveda*, Ed. Nós, Buenos Aires.
- ARIAS VEIGA, Pedro (1977), "La problemática nacional gallega", *Materiales*, Barcelona, nº 2, pp. 15-38.
- ARIAS VEIGA, P. e MAIZ, R. (1977) "La cuestión nacional en Galicia: notas para un enfoque", *Zona Abierta*, Madrid, nº 11, pp. 57-80.
- ARTAZA, Ramón de (1959), *La villa de Muros y su distrito*, Pontevedra.
- BARREIRO BARREIRO, Xosé Luis, ed. (1990), *El pensamento galego na historia. Aproximación crítica*, Univ. de Santiago de Compostela.
- (1991) *Indalecio Armesto. Filósofo, republicano, masón*, Univ. de Santiago de Compostela.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, Xosé Ramón (1972), "El ideario político religioso de Rafael de Vélez, obispo de Ceuta y arzobispo de Santiago, 1777-1850", *Hispania Sacra*, XXVI, pp. 75-107.
- (1972b), "El pontificado compostelano del cardenal García Cuesta", *Compostellanum* XVII, pp. 189-260.
- (1974), "Federalismo e rexionalismo galegos no século XIX", *Grial*, nº 43, pp. 49-53.
- (1975a) "Aproximación metodológica al estudio del federalismo republicano en Galicia (1869-1874)", in *Actas de las I Jornadas de Metodología Aplicada a las Ciencias Históricas*, Univ. de Santiago de Compostela, vol. IV, pp. 303-314.
- (1975b), "Pronunciamento do 1846 e rexionalismo galego", *Grial*, nº 50, pp. 413-428.
- (1976), *El carlismo gallego*, Ed. Pico Sacro, Santiago de Compostela.
- (1977a), "Igrexa e galeguismo na historia (1840-1923)", *Encrucillada*, nº 2, pp. 3-16.
- (1977b), *El levantamiento de 1846 y el nacimiento del galeguismo*, Ed. Pico Sacro, Santiago de Compostela.
- (1979) "A Edade Contemporánea ate 1936", in *Historia de Galicia*, Frente Cultural da ANPG, A Coruña.
- (1980), *O proceso electoral en Galicia 1810-1868*, pro ms.
- (1981a), *Historia de Galicia. Edade Contemporánea*, Ed. Galaxia, Vigo.
- (1981b), "Os primeiros liberais galegos", *Grial*, nº 74, pp. 425-440.
- (1982), *Liberales y absolutistas en Galicia*, Ed. Xerais, Vigo.
- (1983), *Historia contemporánea de Galicia*, Ed. Gamma, A Coruña, 4 vol.
- (1984), "Las elecciones de la Unión Liberal (1858) en la provincia de Orense y el tema del caciquismo", in JUANA + CASTRO, eds., 1985, pp. 49-92.

- (1986a) *Historia de la ciudad de la Coruña*, La Voz de Galicia, A Coruña.
- (1986b) "Aproximación histórica ó tema dos afrancesados en Galicia", in JUANA+CASTRO, eds, 1986b, pp. 85-129.
- (1986c) "Debates ideolóxicos e políticos en Galicia no período 1846-1868", in *Actas ... Rosalía de Castro*, vol. III, pp. 355-370.
- (1988a), "La historia de la historiografía gallega (siglos XVI-XIX)", in JUANA+CASTRO, eds., 1988, pp. 15-80.
- (1988b) "La burguesía compostelana: la familia de Andrés García", in R. VILLARES, ed., 1988.
- Ed., (1990), *O movemento obreiro en Galicia. Catro ensaios*, Ed. Xerais, Vigo.
- 1991a) "Otero Pedrayo y el galleguismo", in BERAMENDI+MAIZ, eds., 1991, pp. 13-25.
- (1991b) "De la guerra contra el francés a la carlistada", in R. VILLARES, dir., 1991-92, vol. 3, cap. 37, pp. 689-708.
- (1991c) "La organización política y administrativa de Galicia en el régimen liberal", In *Ibidem*, pp. 709-724.
- (1992) *La sociedad gallega contemporánea. Tradición y modernidad*, Ed. Hércules, A Coruña.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R. et alia (1976), *Los gallegos*, Ed. Itsmo, Madrid.
- BARREIRO MALLÓN, Baudilio (1977) "Demografía y crisis agrarias en la Galicia del XIX", in A. EIRAS ROEL, ed., *Las fuentes y los métodos*, Univ. de Santiago de Compostela.
- BEIRAS TORRADO, X.M. (1986) "Vicente Risco e nós. Notas para unha leria", *Grial*, nº 20, pp. 162-183.
- (1970) *Estructura y problemas de la población gallega*, Ed. Banco del Noroeste, A Coruña.
- (1972) *O atraso económico de Galicia*, Ed. Galaxia, Vigo.
- (1975) "A emigración: o seu papel na formación social galega", in *A Galicia rural na encrucillada*, Ed. Galaxia, Vigo.
- (1984) *Por unha Galicia liberada. Ensaio en economía e política*, Ed. Xerais, Vigo.
- BEL ORTEGA, Fernando (1991) *Vida e obra de Francisco Añón*, Fundación Barrié de la Maza, Pontevedra.
- BERAMENDI, Justo G. (1981a) *Vicente Risco no nacionalismo galego*, Ed. do Cerne, Santiago de Compostela, 2 vols.
- (1981b) "A idea da historia en Vicente Risco", *Orense*, nº extra, p. 31-38.

- (1982) "La Galicia de Murguía", in M. MURGUÍA, *Galicia*, Ed. Xerais, Vigo, pp. I-XLVIII.
- (1984a) "Aproximación a la historiografía reciente sobre los nacionalismos en la España contemporánea", *Estudios de Historia Social*, nº 28-29, Madrid, pp. 49-76.
- (1984b) "Bibliografía (1939-1983) sobre nacionalismos y regionalismos en la España contemporánea", *Ibidem*, pp. 491-515.
- (1985a) "Achegamento ás ideoloxías do galeguismo", in JUANA+CASTRO, eds., 1985, pp. 167-184.
- (1985b) "Antonio Losada: tradición e nacionalismo" in A. LOSADA DIÉGUEZ, *Obra completa*, Ed. Xerais, Vigo, pp. 99-137.
- (1986) "Os referentes nacionais en Rosalía e no provincialismo galego", in *Actas... Rosalía de Castro...*, vol. III, pp. 381-394.
- (1987a) *El nacionalismo gallego en el primer tercio del siglo XX*, tese de doutoramento, Universidade de Santiago de Compostela, 3 vols.
- (1987b) "Incidencia ideológica del neocarlismo y el socialcatolicismo en el regionalismo gallego terminal (1907-1916)", in *Jubilatio...* Univ. de Santiago de Compostela, vol. I, pp. 429-444.
- (1987c) "O nacionalismo de Otero Pedrayo", *A Nosa Terra*, ext. nº 8, pp. 57-63.
- (1989) "Estructura e evolución da ideoloxía política de Castelao", in BERAMENDI+VILLARES, eds., vol. I, pp. 189-223.
- (1990) "Prensa y galleguismo en Galicia durante la II República", in C. GARITAO-NANDIA, J.L. GRANJA y S. DE PABLO, eds., *Comunicación, Cultura y Política durante la II República y la Guerra Civil*, Univ. del País Vasco, Bilbao, vol. II, pp. 145-165.
- (1991a) *Obra política de Ramón Villar Ponte*, Ed. do Castro, A Coruña.
- (1991b) "El Partido Galleguista y poco más. Organización e ideologías del nacionalismo gallego en la II República", in BERAMENDI+MAIZ, eds, 1991, pp. 127-170.
- (1992 a), "Pensamiento político galleguista. Galicia: de provincia a nación", in J. ANTÓN y M. CAMINAL, eds., *Pensamiento político en la España contemporánea 1800-1950*, Ed. Teide, Barcelona, pp. 751-786.
- (1992 b) "La aparición del galleguismo. Provincialismo. Rexurdimento. Rexionalismo", in R. VILLARES, dir., 1991-92, vol. 4, pp. 821-836.
- (1992 c) "El desarrollo del nacionalismo", in *Ibidem*, pp. 913-932.
- (1992 d) "La historiografía de los nacionalismos en España", *Historia Contemporánea*, Bilbao, nº 7, pp. 125-154.

- BERAMENDI, Justo G. e Ramón MAIZ, eds. (1991), *Los nacionalismos en la España de la Segunda República*, Ed. Siglo XXI, Madrid.
- BERAMENDI, Justo G. e Xosé M. NÚÑEZ, "The historical background of Galician nationalism (1840-1950)", *Canadian Review of Studies in Nationalism*, Charlottetown, 1993.
- BERAMENDI, Justo G. e Ramón VILLARES, eds. (1989), *Actas Congreso Castelao*, Xunta de Galicia-Univ. de Santiago-Fundación Castelao, Santiago de Compostela, 2 vols.
- BERMEJO PUMAR, M.C. (1987) "Las elecciones municipales en Orense (1899-1913)", *Boletín Auriense*, XVII.
- BLANCO GORGOSO, Alvaro, (1978) *El movimiento obrero en Santiago entre 1914 y 1919*, Tese de Licenciatura, Univ. de Santiago de Compostela.
- BLANCO VALDÉS, Roberto (1992), "La transición democrática y la organización de la autonomía", in R. VILLARES, dir., 1991-92, vol. 4, pp. 989-1008.
- BLANCO VALDÉS, Roberto, J.A. PORTERO E R. MAIZ (1985), "Los partidos nacionalistas en Galicia", in J. SANTAMARÍA, ed., *Los partidos políticos en España*, Madrid.
- BLANCO VILA, Luis (1978) *El Correo Gallego: cien años de aportación a la historia. 1878-1978*, Ed. Compostela, Santiago.
- BOBILLO, Francisco (1981) *Nacionalismo gallego. La ideología de Vicente Risco*, Ed. Akal, Madrid.
- BOUZA BREY, Fermín (1955) "La joven Rosalía en Compostela (1852-1856)", C.E.G. nº 31, pp. 201-257.
- (1963) "Los Cantares Gallegos o Rosalía y los suyos entre 1860 y 1863", C.E.G., nº 56, pp. 255-302.
- (1971) "El Avisador Santiagués, periódico compostelano de 1846", C.E.G., nº 79, pp. 243-258.
- BREY, Gérard (1981) "Los tres Primeros de Mayo en la Coruña, 1890-1891-1892", in *Estudios de Historia de España. Homenaje al profesor Manuel Tuñón de Lara*, Madrid, vol. 1., pp. 413-428.
- (1982) "El movimiento obrero en La Coruña entre 1881 y 1889", C.E.G., nº 98, pp. 345-372.
- (1984) "Construcción naval, obreros y conflictos sociales en El Ferrol a finales del siglo XIX", *Estudios de Historia Social*, nº 30, pp. 79-136.
- (1986) "Un exemplo de internacionalismo sindical: a Unión Galaico Portuguesa 1890-1904", in JUANA+CASTRO, eds., 1986a, pp. 223-255.
- (1989) *Économie et mouvement syndical en Galice (1840-1911)*, tese de doutoramento, Université de Pau.

- (1992) "El movimiento obrero hasta 1930", in R. VILLARES, dir., 1991-92, vol. 4, pp. 877-892.
- BUSTELO, F. (1978) "Población y subdesarrollo en Galicia. Sugerencias para un estudio histórico", *Hacienda Pública Española*, nº 55.
- GAGIAO VILA, Pilar (1989) "Problemas planteados en el estudio de la inmigración gallega en Montevideo (1900-1970)", *Estudios migratorios latinoamericanos*, nº 13, pp. 563-582.
- (1990) *Participación económico-social de la inmigración gallega en Montevideo, 1900-1970*, tese de doutoramento, Univ. Complutense.
- (1991) "Cinco siglos de emigración gallega a América", in *Historia general de la emigración española a Iberoamérica*, Ed. CEVEAL, Madrid, vol. 2, pp. 293-316.
- Montevideo, 1900-1970*, tese de doutoramento, Univ. Complutense.
- CAMBRÓN INFANTE, Ascensión (1989) *El socialismo racional de Ramón de La Sagra*, Diputación Provincial, A Coruña.
- CANDEIRA MOSQUERA, Francisco (1983), "O funcionamento caciquil da Restauración en Ponteareas", *Grial*, nº 81.
- (1990) *Caciquismo e poder local na Galicia da Restauración (Distrito de Ponteareas 1881-1894)*, Ed. Galicia-Sur, Ponteareas.
- CARBALLO, Francisco (1979) "A Igrexa galega ante o Estatuto de Autonomía de 1936", *Encrucillada*, nº 2, pp. 17-27.
- CARBALLO, Francisco, ed., (1991), *Historia de Galicia*, Ed. A Nosa Terra, Vigo.
- CARBALLO, Francisco e F. MAGARIÑOS, *La Iglesia en la Galicia contemporánea. Análisis histórico y teológico del período 1931-1936*, Madrid, 1978.
- CARBALLO CALERO, Ricardo (1952) *Siete ensayos sobre Rosalía de Castro*, Ed. Galaxia, Vigo.
- (1975) *Historia da literatura galega*, Ed. Galaxia, Vigo.
- (1979) *Estudios rosalianos*, Galaxia, Vigo.
- CARMONA BADIA, Joam (1983) *producción textil rural e actividades marítimo pesqueiras na Galiza, 1750-1905*, tese de doutoramento, Univ. de Santiago de Compostela, 2 vols.
- (1985) "A formaçom do atraso económico. Algúns elementos de história comparada", in JUANA+CASTRO, eds., 1985, pp. 85-107.
- (1990a) *El atraso industrial de Galicia. Auge y liquidación de las manufacturas textiles (1750-1900)*, Ed. Ariel, Barcelona.
- (1990b) "Crisis y transformaciones de la base industrial gallega", in J. NADAL y A. CARRERAS, eds., *Pautas regionales de la industrialización española (siglos XIX y XX)*, Ed. Ariel, Barcelona, pp. 23-48.

- CARMONA BADÍA, J. e J. GARCÍA-LOMBARDERO, (1988) "De fábrica despensa a pariente de aldea. La cuestión industrial en los orígenes de la Galicia contemporánea", in E. FERNÁNDEZ DE PINEDO y J.L. HERNÁNDEZ MARCO, eds., *La industrialización de norte de España*, Barcelona.
- CARMONA BADÍA, J. e J. PEÑA ESPINA, (1989) *origens do sector eléctrico na Galiza, 1888-1936*", *Quatro estudos de historia económica da Galiza*, Agália, monográfico nº 2.
- CASARES, Carlos (1980), *Curros Enríquez*, Ed. Galaxia, Vigo.
- (1981a) *Vicente Risco*, Ed. Galaxia, Vigo.
- (1981b) *Otero Pedrayo*, Ed. Galaxia, Vigo.
- CASÁS FERNÁNDEZ, Manuel (1950), *Páginas de Galicia. Notas históricas y literarias*. Ed. Galí, Santiago de Compostela.
- (1953) *Episodios gallegos*, Ed. Galicia, Buenos Aires.
- CASTELOS PAREDES, Xosé (1977), *Los orígenes del nacionalismo gallego*, tese de Licenciatura, Univ. de Barcelona.
- (1982) "As aportacións de Brañas aos nacionalismos hispánicos", *Grial*, nº 77, pp. 309-315.
- Castelao y los vascos*, Idatz Ekintza, Bilbao, 1985.
- CASTRO PÉREZ, Xavier (1979) "Aspectos económicos do galeguismo na Segunda República", *Grial*, nº 66, pp. 495-505.
- (1984) "Agrarismo e movilización campesina galeguista na Segunda República", in *I Jornadas Agrarias Gallegas*, Ministerio de Agricultura, Madrid.
- (1985) *O galeguismo na encrucillada republicana*, Diputación Provincial, Ourense, 2 vols.
- (1989) "os labregos, o liberalismo e a contrarrevolución", *Grial*, nº 104, pp. 475-493.
- (1991) "Las bases sociales del nacionalismo gallego", in BERAMENDI+MAIZ, eds., 1991, pp. 255-274.
- CASTROVIEJO BOLIVAR, Mª Francisca (1977) *Aproximación sociológica al carlismo gallego. La primera guerra carlista en la provincia de Lugo*, Ed. Akal, Madrid.
- Cen anos de xornalismo ortegano 1889-1989*, La Voz de Ortigueira, Ortigueira, 1989.
- CLÉMESSY-LEGAL, Nelly (1971) "El ideario de Doña Emilia Pardo Bazán: sus ideas estéticas, sus preocupaciones políticas y sociales", *Revista del Instituto "José Cornide"...*, A Coruña, nº 7, pp. 129-146.
- (1982) "Alfredo Brañas et le régionalisme galicien", in A. DUMAS, ed., *Nationalisme et littérature*, Univ. de Lille III, pp. 25-48.

CORES TRASMONTE, Baldomero (1962) "La revolución de septiembre en Compostela", C.E.G., nº 51, pp. 90-116.

(1971) "Vida y muerte de Antolín Faraldo", C.E.G., nº 61, pp. 213-242.

(1972) "A Faraldo y el regionalismo gallego", *Boletín de Información de Ciencia Política*, nº 10.

(1973) "Bases Generales del Regionalismo y su aplicación a Galicia", *Compostellanium*, XVIII, pp. 159-204.

(1976) *El Estatuto Gallego*, Ed. Librigal, A Coruña.

(1976b) *Sociología política de Galicia*, Ed. Librigal, A Coruña.

(1977) *La devolución de Galicia. El Estatuto ayer y hoy*, Libros Minerva, Santiago de Compostela.

(1978) *O libro negro da Galicia electoral*, Imp. Minerva, Santiago.

(1983) *Ramón Suárez Picallo. Socialismo, galleguismo y acción de masas en Galicia*, Ed. do Castro, A Coruña.

(1986) *Las polémicas de Bóveda en la gestación de Estatuto de Autonomía*, Ed. do Castro, A Coruña.

COSTA RICO, Antón (1986) "Socialismo e educación na Galicia do primeiro tercio do século XX", in JUANA+CASTRO, eds., 1986a, pp. 135-164.

(1989) *Escolas e mestres. A educación en Galicia: da Restauración á Segunda República*, Xunta de Galicia, Santiago de Compostela.

COUCEIRO FREIJOMIL, Antonio (1951-1954), *Diccionario Bio-bibliográfico de escritores*, Ed. Bibliófilos Gallegos, Santiago, 3 vols.

CRESPO CAAMAÑO, Clemente (1989), *Porlier. Crónica documentada do levantamento de 1815*, Ed. Coordinadas, Santiago de Compostela.

DAVIES, Catherine (1981) "Manuel Murguía, Rosalía de Castro y *El Museo Universal*", C.E.G., nº 96-97, pp. 427-452.

(1987) *Rosalía de Castro no seu tempo*, Ed. Galaxia, Vigo.

DÍAZ, Nidia A. (1976), *La protesta social en la obra de Rosalía de Castro*, Ed. Galaxia, Vigo.

DÍAZ LÓPEZ, C. (1982) "The politicization of Galician cleavages", in S. ROKKAN e D. URWIN, eds., *The politics of territorial identity*, Sage Pub., London, pp. 389-423.

DÍAZ, C.E. e L. de la RASILLA (1984), eds., *Galicia: autonomías e integración europea*, Ed. Poniente, Madrid.

- DÍAZ OTERO, Antonio (1981) *Orígenes, estructura y evolución de la Junta Suprema de Galicia. 1808-1813*, tese de Licenciatura, Universidades de Santiago de Compostela.
- DOMÍNGUEZ CASTRO, Luis (1981) *El movimiento obrero en Santiago 1920-1931*, tese de Licenciatura, Universidade de Santiago de Compostela.
- DONAPETRY, J. (1953) *Historia de Vivero y su concejo*, Viveiro.
- DOPICO, Fausto (1988) "Población y economía en la Galicia contemporánea", in JUAN+CASTRO, eds., 1988, pp. 175-192.
- DURÁN, José Antonio (1972) *El primer Castela. Bibliografía y antología rotas*, Ed. Siglo XXI, Madrid.
- (1974) *Historia de caciques, bandos e ideologías en la Galicia no urbana*, Ed. Siglo XXI, Madrid.
- (1974b) *Crónicas 1. Agitadores, poetas, caciques, bandoleros y reformadores en Galicia*, Ed. Akal, Madrid.
- (1976) *Castela en "El Sol"*, Ed. Akal, Madrid.
- (1977a) *Agrarismo y movilizaciones campesinas en el país gallego (1875-1912)*, Ed. Siglo XXI, Madrid.
- (1977b) *Crónicas 2. Entre el anarquismo y el librepensamiento*, Ed. Akal, Madrid.
- (1981) *Crónicas 3. Entre la Mano Negra y el nacionalismo galleguista*, Ed. Akal, Madrid.
- (1984) "Socialistes et galicianistes de formation fédéraliste (1874-1886)", *Le Mouvement Social*, nº 128, pp. 97-111.
- (1985a) "La penetración del socialismo en Galicia", in JUANA+CASTRO, eds., 1985, pp. 139-166.
- (1985b) "Antonio Losada Diéguez, perfil dun agrarista", in A. LOSADA, *Obra Completa*, Ed. Xerais, Vigo, pp. 67-82.
- (1986) *Crónicas IV. Conflictos de hoy, historias románticas y diarios modernos*, Ed. Akal, Madrid.
- EIRAS ROEL, Antonio (1989) "En torno a la emigración gallega a América en el siglo XIX. Algunas consideraciones a la luz del ejemplo canario", *Revista de la Facultad de Geografía e Historia de la UNED*, nº 4, pp. 225-240.
- ELÍAS DE TEJADO SPÍNOLA, Francisco (1944), *La tradición gallega*, Madrid.
- (1966) *El Reino de Galicia*, Vigo.
- ESPINOSA RODRÍGUEZ, José (1949), *Tierra de Fragoso (Notas para la historia de Vigo y su comarca)*, Imp. El Faro de Vigo, Vigo.

ESTÉVEZ, Xosé (1991) *De la Triple Alianza el Pacto de San Sebastián (1923-1930. Antecedentes de Galeuzca*, Univ. de Deusto, San Sebastián.

ESTRADA NERIDA, J. (1983) *Páginas de una biografía: Manuel Murguía, director del Archivo de Simancas 1868-1870*, Ed. do Castro, A Coruña.

Fermín Penzol in memoriam, nº 73 de *Grial*, 1981.

FERNÁNDEZ, Carlos (1982), *El alzamiento de 1936 en Galicia*, Ed. do Castro, A Coruña.

FERNÁNDEZ CASANOVA, Carmen (1981) *La Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago en el siglo XIX*, Ed. do Castro, A Coruña.

(1992) "La sociedad gallega en el siglo XIX", in R. VILLARES, dir., 1991-92, vol. 4, pp. 785-800.

FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo e Xesús GIIRÁLDEZ RIVERO (1992), "Galicia en el primer tercio del siglo XX. Transformaciones agrarias e industriales", in R. VILLARES, dir., 1991-92, vol. 4, pp. 837-856.

FERNÁNDEZ PULPEIRO, Juan Carlos (1981) *Apuntes para la historia de la prensa del siglo XIX en Galicia*, Ed. do Castro, A Coruña.

FERNÁNDEZ DEL RIEGO, Francisco (1964) (pseud. Salvador Lorenzana) "Galicia na obra de Cuevillas", *Grial*, nº 3, pp. 103-110.

(1965) (pseud. Salvador Lorenzana) "A xeneración Nós na cultura galega", *Grial*, nº 7, pp. 75-85.

(1973) *Un país e unha cultura. A idea de Galicia nos nosos escritores* Artes Gráficas Galicia, Vigo.

(1978) Antolín Faraldo, Banco del Noroeste, Vigo.

(1979) (pseud. Salvador Lorenzana) "O galegismo ideolóxico de Vicente Risco", *Grial*, nº 63, pp. 56-66.

(1983) *Anxel Casal e o libro galego*, Ed. do Castro, A Coruña.

FERNÁNDEZ VILLAMIL, Enrique (1946) *Pontevedra. Historia sucinta del nacimiento de una capitalidad*, Pontevedra.

FERREIRO, Celso Emilio (1954) *CurrosEnríquez. Biografía*, A Coruña.

FILGUEIRA VALVERDE, Xosé (1951) "D. Armando Cotarelo y los Estudios Gallegos", *C.E.G.*, nº 18, pp. 5-22.

FLORENTINO, Luigi (1979) *La protesta di Rosalía*, Mursia, Milano.

FRAGUAS FRAGUAS, Antonio (1979) *Manuel Murguía*, Banco del Noroeste, A Coruña.

- (1986) *Aquilino Iglesia Alvariño. Vida e obra. Escolma de textos*, Real Academia Gallega, A Coruña.
- GARCÍA, Xosé Lois (1979) *Castelao i Catalunya*, Alvarellos, Lugo.
- GARCÍA LOMBARDEIRO, Jaime (1971) "La formación de un mercado regional: Galicia", *Moneda y Crédito*, nº 119.
- (1980) "Las investigaciones sobre historia de Galicia (siglos XIX y XX). Actualidad y realizaciones", in M. TUÑÓN DE LARA, ed., *X Coloquio de Pau*, Ed. siglo XXI, Madrid.
- (1984) "La exonomía de Galicia en los siglos XIX y XX", *Papeles de Economía Española*, nº 20, pp. 319-322.
- (1984b) "La economía de Galicia 1800-1940", in JUANA+CASTRO, eds., 1984, pp. 125-218.
- (1985) "Transformaciones de la economía gallega en los siglos XIX y XX. Estado de la cuestión", in *La modernización económica de España (1800-1930)*, Alianza ed., Madrid, pp. 266-282.
- GIADAS ALVAREZ (1984) *La vida política municipal en La Coruña entre 1900 y 1931*, tese de Licenciatura, Univ. de Santiago de Compostela.
- GIRÁLDEZ RIVERO, J. (1984) *El movimiento obrero en Vigo (1890-1914)*, tese de Licenciatura, Univ. de Santiago de Compostela.
- (1986) "Organización y conflictividad obrera en Vigo, 1890-1914", *Estudios de Historia Social*, nº 38-39, pp. 57-87.
- (1986b) "O movemento obreiro en Vigo na Primeira Guerra Mundial (1914-1917)", *Grial*, nº 92, pp. 172-186.
- (1987) "El trabajo de las mujeres en la industria conservera. Organización y conflictividad (1890-1917)", in *VI Jornadas de investigación interdisciplinar sobre la mujer*, Madrid, pp. 249-253.
- (1989) "Aproximaçom ao sector pesqueiro galego no primeiro terzo do século XX", in *Quatro estudos de historia económica da Galiza*, Agália, monográfico nº 2.
- GÓMEZ TABANERA et alia (1987) *Migración y sociedad en la Galicia contemporánea*, Madrid.
- GONZÁLEZ ENCINAR, José Juan (1973) *El Estatuto de Autonomía de Galicia*, tese de doutoramento, Univ. Complutense.
- GONZÁLEZ LÓPEZ, Emilio (1975) *El águila gala y el buho gallego*, Ed. Galicia, Buenos Aires.
- (1977) *El águila desplumada*, Ed. Castrelos, Vigo.
- (1981) *Entre el Antiguo y el Nuevo Régimen: absolutistas y liberales. El reinado de Fernando VII en Galicia*, Ed. do Castro, A Coruña.

(1984) *El reinado de Isabel II en Galicia. La regencia de María Cristina. Moderados, progresistas y carlistas*, Ed. do Castro, A Coruña.

(1985) *De Espartero a la revolución gallega de 1846: la buena y mala fortuna del progresismo gallego*, Ed. do Castro, A Coruña.

(1987) Luis López Ballesteros (1782-1853), ministro de Hacienda de Fernando VII, A Coruña.

GONZÁLEZ MARINÑAS, Pablo (1978) *Las diputaciones provinciales en Galicia: del Antiguo Régimen al constitucionalismo*, A Coruña.

GONZÁLEZ PROBADOS, Manuel (1983) *Movemento obreiro e socialismo. A Coruña 1931-1933*, Ed. do Castro, 1983.

(1986) "Os Primeiros de Maio na Galiza republicana (1931-36)", in JUANA+CASTRO, eds., 1986, pp. 373-420.

(1992) *O socialismo na Segunda República (1931-36)*, Ed. do Castro, A Coruña.

GRANDÍO SEOANE, Francisco (1992) *La CEDA en la provincia de La Coruña*, tese de Licenciatura, Univ. de Santiago de Compostela.

HEINE, Harmut (1976) "La evolución política de Galicia (1939-1975)", *Cuadernos de Ruedo Ibérico*, nº 51-53.

(1980) *A guerrilla antifranquista en Galicia*, Ed. Xerais, Vigo.

HERMIDA, Carme (1992). *Os precursores de normalización. Defensa e reivindicación da lingua galega no Rexurdimento (1840-1891)*, Ed. Xerais, Vigo.

HERMIDA GARCÍA, Modesto (1987) *As revistas literarias en Galicia na Segunda República*, Ed. do Castro, A Coruña.

HERNÁNDEZ BORGE, Julio (1976) "La emigración gallega a Europa 1961-1975", *Boletín de la Real Sociedad Geográfica*, CXII.

(1990) *Tres millóns de galegos*, Univ. de Santiago de Compostela.

HERNÁNDEZ BORGE, Julio e F.R. DURÁN VILLA (1992) *Guía bibliográfica da emigración galega*, Univ. de Santiago de Compostela.

HERVÉS SAYAR, Enrique (1991) *O agrarismo no val do Tea*, tese de licenciatura, Univ. de Santiago de Compostela.

(1992) "El movimiento agrarista gallego 1890-1936)", in R. VILLARES, dir., 1991-1992, vol. 4, pp. 857-876.

Historia de Galicia (1980), Caixa de Aforros de Galicia, Madrid.

Homenaxe a Florentino L.A. Cuevillas (1957), Ed. Galaxia, Vigo.

Homenaxe a Castelao (1975), nº 47 de *Grial*, Vigo.

Homenaxe a Otero Pedrayo (1976), nº 52 de *Grial*, Vigo.

JUANA LÓPEZ, Jesús de (1984) *La emigración en la provincia de Orense. El retorno y sus perspectivas*, Barcelona.

(1985) "La emigración orensana en el marco de la emigración gallega", in JUANA+CASTRO, eds., 1985, pp. 107-137.

(1986) "Orixes do sindicalismo católico en Ourense: fundación e organización do Círculo Católico en Ourense: fundación e organización do Círculo Católico de Obreiros", in JUANA+CASTRO, eds., 1986-92, pp. 725-744.

JUANA LÓPEZ, Jesús e Xavier CASTRO, eds. (1985) *I Xornadas de Historia de Galicia*, Diputación Provincial, Ourense.

(1986a) *II Xornadas de Historia de Galicia. Aspectos da realidade galega (Séc. XVI ó XX)*, Diputación Provincial, Ourense.

(1986b) *III Xornadas de Historia de Galicia. Sociedade e movemento obreiro en Galicia*, Diputación Provincial, Ourense.

(1988) *IV Xornadas de Historia de Galicia. Historiografía gallega*, Diputación Provincial, Ourense.

(1990) *V Xornadas de Historia de Galicia. A emigración*, Diputación Provincial, Ourense.

(1991) *VI Xornadas de Historia de Galicia. Mentalidades colectivas e ideoloxías*, Diputación Provincial, Ourense.

Jubilatio. Homenaje de la Facultad de Geografía e Historia a los profesores D. Manuel Lucas Alvarez y D. Angel Rodríguez González (1978), Univ. de Santiago de Compostela, 2 vols.

LANDÍN TOBÍO, Prudencio (1950-52), *De mi viejo carnet (Crónicas retrospectivas de Pontevedra y su provincia)*, Gráficas Torres, Pontevedra, 3 vols.

LANZA ALVAREZ, Francisco (1953), *Dos mil nombres gallegos*, Ed. Galicia, Buenos Aires, 1953.

LEDO ANDIÓN, Margarita (1982) *Prensa e galeguismo. Da prensa galega do XIX ao primeiro periódico galego nacionalista*, Ed. do Castro, A Coruña.

LIÑARES GIRAUT, Amancio (1986) *O Val da Barcala, 1900-1936. Agrarismo, vida política, emigración e cultura*, Feiraco, Santiago de Compostela.

LÓPEZ MORAN, Beatriz (1984), *El bandolerismo gallego (1820-1824)*, Ed. Xerais, Vigo.

(1992) *El bandolismo gallego (1800-1850)*, tese de doutoramento, Univ. de Santiago de Compostela, 3 vols.

LÓPEZ TABOADA, Xosé Antonio (1979) *Economía e poboación en Galicia*, Ed. do Rueiro, A Coruña.

- LUCA DE TENA, Gustavo (1976) *Lengua, cultura y periodismo en Galicia (1876-1936)*, Edicusa, Madrid.
- LUGRÍS, Ramón (1963) *Vicente Risco na cultura galega*, Ed. Galaxia, Vigo.
- MAIZ VÁZQUEZ, Bernardo (1988) *Galicia na II República e baixo o franquismo*, Ed. Xerais, Vigo.
- MAIZ SUÁREZ, Ramón (1978) "Raza y mito céltico en los orígenes del nacionalismo gallego: Manuel M. Murguía", *Revista Española de Investigaciones sociológicas*, Madrid.
- (1982) "Os proxectos xurídico-constitucionais de descentralización política na Galiza do século XIX", *Grial*, Anexo 1, pp. 133-168.
- (1983) *Alfredo Brañas*, Ed. Galaxia, Vigo.
- (1984) *O Rexionalismo galego. Organización e ideoloxía. 1886-1907*, Ed. do Castro, A Coruña.
- (1986) "El nacionalismo gallego: apuntes para la historia de una hegemonía imposible", in F. HERNÁNDEZ y F. MERCADÉ, eds., *Estructuras sociales y cuestión nacional en España*, Ed. Ariel, Barcelona.
- (1988) "Análisis histórico del galleguismo político: estado de la cuestión", in JUANA+CASTRO, eds., 1988, pp. 193-220.
- (1989) "Volksgeist versus Raza: o concepto de nación en Castelao", in BERAMENDI+VILLARES, eds., pp. 237-280.
- (1991) "Federalismo y nación en el discurso del nacionalismo gallego en la II República", in BERAMENDI+MAIZ, eds., pp. 377-404.
- (1992) "El franquismo en Galicia", in R. VILLARES, dir., 1991-92, vol. 4, pp. 969-988.
- MARTINEZ LÓPEZ, Alberto (1986) "A prensa católico-agraria en Galiza", in JUANA+CASTRO, eds., 1986b, pp. 321-369.
- (1989) *O cooperativismo católico no proceso de modernización da agricultura galega (1900-1943)*, Diputación Provincial, Pontevedra.
- (1989b) "A implantación do agrarismo católico galego 1909-1943", in R. VILLARES, ed., 1989.
- MASSÓ GARCÍA, M. (1967) *Origen y desarrollo de la industria conservera en Galicia*, Vigo.
- MATO DOMÍNGUEZ, Alfonso (1981) *Historiografía y nacionalismo. La construcción histórica de Galicia por los historiadores gallegos del siglo XIX y primer tercio del XX*, tese de licenciatura, Univ. de Santiago de Compostela.
- MAYOBRE RODRÍGUEZ, Purificación (1985) *Debates ideolóxicos na Compostela do XIX*, Ed. do Castro, A Coruña.

- MEIJIDE PARDO, Antonio (1972-73) "Censo de comerciantes de los años de 1830 a 1845", *Revista del Instituto José Cornide...*, nº 8-9.
- (1975) *Gerónimo Piñeiro de las Casas. Militar, científico y liberal gallego del XIX*, Ed. Moret, A Coruña.
- MEIJIDE PARDO, Mª Luisa (1983) *Contribución al estudio del liberalismo*, Ed. do Castro, A Coruña.
- MOLINA, César Antonio (1989) *Prensa literaria en Galicia (1809-1960)*, Ed. Xerais, Vigo, 2 vols.
- MONTERROSO, Xosé M^a (1978) *Galegos e galeguismo*, Pontevedra
- MORENO GONZÁLEZ, Xan (1978) *El federalismo gallego en el sexenio 1868-1874*, tese de Licenciatura, Univ. de Santiago de Compostela.
- (1980) "Federales y proletarios. Los orígenes del movimiento obrero en Galicia", *Estudios de Historia Social*, nº 15, pp. 215-228.
- (1992) "Partidos políticos en la Galicia contemporánea", in R. VILLARES, dir, 1991-92, vol. 4, pp. 801-820.
- Los nacionalismos en la España de la Restauración*, nº 28-29 de *Estudios de Historia Social*, Madrid, 1984.
- NEIRA VILAS, Xosé (1983) *Castelao en Cuba*, Ed. do Castro, A Coruña.
- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. (1990a) "Eduardo Blanco Amor no nacionalismo galego (1919-1939). Liderado étnico e galeguismo", *Grial*, nº 108, pp. 448-466.
- (1990b) "Emigración y nacionalismo gallego en Argentina 1879-1936", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, nº 15-16, pp. 379-406.
- (1990c) "A supervivencia do nacionalismo galego na emigración americana 1939-1960", in J. TUSELL, A. MATEOS, eds., *La oposición al régimen de Franco...*, UNED, Madrid, vol. 1, pp. 303-312.
- (1991) "La Sociedade Nazionalista Pondal: el sepratismo gallego en la emigración", in BERAMENDI+MAIZ, eds., 1991, pp. 171-194.
- (1992a) "Inmigración e galeguismo en Cuba (1879-1839)", *Grial*, nº 115, pp. 350-385.
- (1992b) *Historical Research on Regionalism and Peripheral Nationalism in Spain: a Reappraisal*, European University Institute, Firenze.
- (1992b) "A Fouce e a nacionalismo galego en Buenos Aires (1926-1936)", est. intr. á reedición facsimilar de *A Fauce*, Nova Galicia, Vigo, vol. 1, pp. 1-52.
- (1992c) *O galeguismo en América. 1879-1936*, Ed. do Castro, A Coruña.
- PALOMARES IBÁÑEZ, Jesús M^a (1982) "Las estadísticas de la prensa periódica y la prensa en Galicia", *Investigaciones Históricas*, Valladolid, nº 3, pp. 257-293.

- (1986) "La condición obrera en La Coruña a finales del s. XIX", in JUANA+CASTRO, eds., 1986a, pp. 43-84.
- PALOMARES IBÁÑEZ, J.M. e C. FERNÁNDEZ CASANOVA (1984) *La Comisión de Reformas Sociales y la cuestión social en Ferrol (1884-1903)*, Univ. de Santiago de Compostela.
- PALOMARES IBÁÑEZ, J.M. e I. VARELA GONZÁLEZ (1990) "Condición obrera, conflictividad y asociaciones en Santiago en la época de la Comisión de Reformas Sociales (1883-1903)", in *Historia, Literatura, Pensamiento. Estudios en homenaje a Mª Dolores Gómez Molleda*, Univ. Salamanca-Ed. Narcea, Madrid, vol. 2, pp. 271-290.
- PAZ ANDRADE, Valentín (1982) *Castelao na luz e na sombra*, Ed. do Castro, A Coruña.
- PEÑA SAAVEDRA, Vicente (1991) *Éxodo, organización comunitaria e intervención escolar. La impronta educativa de la emigración transoceánica en Galicia*, Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 2 vols.
- PEREIRA, Dionisio (1978-80) "A CNT no campo galego", *C.E.G.*, XXXI, pp. 245-270
- PEREIRA, D. e M. GONZÁLEZ PROBADOS (1982) "Informe sobor da prensa obreira en Galiza, 1930-1936", *C.E.G.*, nº 98, pp. 373-408.
- (1986) "El semanario *¡Despertad!* y la CNT galaica: análisis de una influencia (1928-1930)", in *Les elites espagnoles à l'époque contemporaine*, Pau, pp. 274-301.
- PÉREZ PAIS, Mª Carmen (1984) *La prensa gallega en la Segunda República*, tese de doutoramento, Univ. Complutense, 4 vols.
- (1986) "A prensa da emigración: análise e valoración", in JUANA+CASTRO, eds., 1986b, pp. 161-183.
- PERNAS OROZA, Herminia (1992) *Análisis de la estructura socioprofesional de la población de Santiago de Compostela en c.1820 y c.1890*, tese de Licenciatura, Univ. de Santiago de Compostela.
- POSE ANTELO, José M. (1982) "Aproximación histórica a los ferrocarriles gallegos", *C.E.G.*, nº 98, pp. 315-344.
- (1992) *La economía y la sociedad compostelanas a finales del siglo XIX* Univ. de Santiago de Compostela.
- POULLAIN, Claude (1974) "Poésie et régionalisme en Galice dans la seconde moitié du XIXème siècle", *Les langues Néo-latines*, nº 210, pp. 24-57.
- QUINTANA GARRIDO, Xosé R. (1992) "Industria y ferrocarril en el siglo XIX", in R. VILLARES, dir., 1991-92, vol. 4, pp. 765-784.
- QUINTANA, X.R. e M. VALCÁRCEL (1988) *Ramón Otero Pedrayo: vida, obra e pensamento*, Ed. Ir Indo, Vigo.
- REGUEIRA, Ramón (1992) *X.V. Viqueira: Teoría e Praxe*, Ed. Novo Século, Padrón.

- RICÓN, Amado (1981) *Eduardo Pondal*, Ed. Galaxia, Vigo.
- ROCA CENDÁN, Manuel (1982) *Lois Peña Novo. Vida e pensamento político e económico*, Ed. do Castro, A Coruña.
- RODRÍGUEZ, Francisco (1972) *A Evolución ideolóxica de M. Curros Enríquez*, Ed. Galaxia, Vigo.
- (1988) *Análise sociolóxica da obra de Rosalía de Castro*, AS-PG, Vigo.
- RODRÍGUEZ GALDO, Mª Xosé (1979) *Crisis agrarias e emigración na Galicia do século XIX*, Caixa de Aforros Municipal, Vigo.
- (1982) "Os efectos demográficos da crise de mediados do século XIX en Galicia", *Grial*, Anexo ^a, pp. 28-36.
- (1986) "A economía galega no século XIX", in JUANA+CASTRO, eds., 1986a, pp. 109-133.
- RODRIGUEZ GALDO, Mª X. e F. DOPICO, (1981) *Crisis agrarias y crecimiento económico en Galicia en el siglo XIX*, Ed. do Castro, A Coruña.
- RODRÍGUEZ PÉREZ, J.A. (1989) "A minaria do wolframio em Galiza (1887-1960), in *Quatro estudos de historia económica da Galiza*, Agália, mon. n° 2.
- RODRÍGUEZ LÓPEZ, Luis (1981) *Los liberales licenses (1808-1854)*, Ed. do Castro, A Coruña.
- ROJO SALGADO, Argimiro (1987) *As Mocidades Galeguistas*, Ed. Galaxia, Vigo.
- ROSENDE FERNÁNDEZ, A.M.: (1988) *O agrarismo na comarca de Ortegal (1893-1936)* Ed. do Castro, A Coruña.
- SÁNCHEZ LÓPEZ, Francisco (1967) *Los movimientos migratorios en Galicia*, Ed. Compostela, Santiago de Compostela.
- SANTOS GAYOSO, Enrique (1990) *Historia de la prensa gallega 1800-1936*, Ed. do Castro, A Coruña.
- SAURIN DE LA IGLESIA, Mª Rosa (1977) *Apuntes y documentos para una historia de Galicia en el siglo XIX*, Diputación Provincial, A Coruña.
- (1978) "Algunos datos para el estudio del carlismo gallego (1833-1839)", *Hispania*, n° 135.
- (1980) *El hambre y las revueltas populares en Galicia (1836-1856)*, Diputación Provincial, A Coruña.
- SIXIREI, Carlos (1987) *Alfredo Somoza*, Ed. do Castro, A Coruña.
- (1988) *A emigración*, Ed. Galaxia, Vigo.
- SOUTO BLANCO, Mª Jesús (1990) *La represión franquista en Lugo (1936-1939). Estudio de los antecedentes y de las fuentes*, tese de Licenciatura, Univ. de Santiago de Compostela.

TABOADA MOURE, Pablo (1978) *La crisis de 1847 en la provincia de Pontevedra* tese de licenciatura, Univ. de Santiago de Compostela.

(1978b) "Crises de subsistencias e motíns populares na Galicia costeira (1835-36)", *Grial*, nº 60.

(1987) *Las élites y el poder político. Elecciones provinciales en Pontevedra 1836-1923*, Diputación Provincial, Pontevedra.

TORRES REGUEIRO, Xesús (1987) *Xoan Vicente Viqueira e o nacionalismo galego*, Ed. do Castro, A Coruña.

(1991) *A Irmandade da Fala de Betanzos 1917-1930*, sep. de *Anuario Brigantino*, nº 14, pp. 91-138.

ULLOA FERNÁNDEZ DE SANMAMED, Emilio (1977) *Alvaro das Casas y los grupos Ultreyas*, tese de Licenciatura, Univ. de Santiago de Compostela.

VALCÁRCEL, Marcos (1987) *A Prensa en Ourense e a súa provincia*, Diputación Provincial, Ourense.

(1992) "Galicia en la Segunda República", in R. VILLARES, dir., 1991-92, vol. 4, pp. 933-952.

(1993) *Ourense 1931-1936: estructura económica e comportamentos políticos*, tese de doutoramento, Univ. de Santiago de Compostela.

VALÍN FERNÁNDEZ, Alberto (1984) *La Masonería y La Coruña. Introducción a la historia de la masonería gallega*, Ed. Xerais, Vigo.

(1991) *Galicia y la masonería en el siglo XIX*, Ed. do Castro, A Coruña.

VARELA, José Luis (1958) *Poesía y restauración cultural de Galicia en el s. XIX*, Ed. Gredos, Madrid.

VARELA GONZÁLEZ, Isaura (1977) *La Universidad de Santiago en el período isabelino*, tese de licenciatura, Univ. de Santiago de Compostela.

(1989) *La Universidad de Santiago 1900-1936*, Ed. do Castro, A Coruña.

(1991) "La Universidad de Santiago durante la Guerra Civil española (1936-1939)", *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, pp. 177-197.

VARELA GONZÁLEZ, I e Marc WOUTERS (1992) "La Guerra Civil en Galicia", in R. VILLARES, dir., vol. 4, pp. 953-968.

VARELA JÁCOME, Benito (1951) *Historia de la literatura gallega*, Ed. Porto, Santiago de Compostela.

- VÁZQUEZ GONZÁLEZ, A. (1988) "La emigración gallega. Migrantes, transportes y remesas", in N. SÁNCHEZ ALBORNOZ, ed., *Españoles hacia América. La emigración en masa. 1880-1930*, Madrid.
- (1992) "Emigración e transportes de galegos a América 1900-1930", in L. ALONSO ALVAREZ, ed., pp. 77-110.
- VEIGADO CAMPO, Luis (1965) *Xohan Vicente Viqueira. Vida, persoalidade, pensamento*, Buenos Aires.
- VELASCO SOUTO, Carlos (1991) *A Organización Republicana Gallega Autónoma (ORGA) na Segunda República e a súa incidencia no proceso autonómico galego*, tese de licenciatura, Univ. de Santiago de Compostela.
- VIEITES TORREIRO; Dolores (1987) *El celtismo en la historiografía gallega*, tese de licenciatura, Univ. de Santiago de Compostela.
- Vigo en su historia* (1980), Caja de Ahorros Municipal, Vigo.
- VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto (1966) *Los gallegos en la Argentina*, Ed. Galicia, Buenos Aires, 2 vols.
- VILAS NOGUEIRA, Xosé (1973) "Federales e rexionalistas galegos no XIX. Un exemplo de mistificación histórica", *Grial*, nº 42, pp. 430-436.
- (1975) *O Estatuto galego*, Ed. do Rueiro, A Coruña.
- (1977) "Ideología y perrodización del diferencialismo gallego en e siglo XIX", in *VII Coloquio de Pau*, Edicusa, Madrid, pp. 11-36.
- (1988) "Panorámica da historia dos partidos políticos en Galicia (1806-1936)", in JUANA+CASTRO, eds., 1988, pp. 221-246.
- VILLARES PAZ, Ramón (1979) "López Ferreiro e a historiografía galega", *Grial*, nº 66, pp. 425-441.
- (1980a) "Galicia no século XIX", in *Historia de Galicia*, CUPSA-Planeta, Barcelona.
- (1980b) "Galicia no século XX", in *Ibidem*.
- (1984) *Galicia. A Historia*, Ed. Galaxia, Vigo.
- (1985) "Filalguía e galeguismo", in A. LOSADA DIÉGUEZ, *Obra completa*, Ed. Xerais, Vigo.
- (1985b) "Notas sobre la prensa local gallega en el primer tercio del siglo XX", *Presses et société*, nº 20, Rennes, pp. 109-120.
- (1988) ed. *La ciudad y el mundo urbano en la historia de Galicia*, Facultade de Xeografía e Historia, Santiago de Compostela.
- (1991-92), dir., *Historia de Galicia*, Faro de Vigo, Vigo, 4 vols.

WOUTERS, Marc (1980) "El proyecto Historga: Historia Oral de Galicia", *Historia y Fuente Oral*, nº 3, Barcelona.

YEBRA, Perfecto (1971) *La descentralización económico-financiera en Alfredo Brañas*, Univ. de Santiago de Compostela.